

I. TERENY ŻYZNEGO PÓŁKSIĘŻYCA

Wydarzenia historii Starego Testamentu rozgrywały się na obszarze ograniczonym przez pięć wielkich zbiorników wodnych: Morze Śródziemne (nazywane w Biblii Morzem Wielkim), Morze Czarne, Morze Kaspijskie, Zatokę Perską i Morze Czerwone. Terytorium to rozciąga się ze wschodu na zachód od Persji (dzisiejszego Iranu) do Egiptu (ok. 2250 km), a z północy na południe od góry Ararat w Armenii do góry Synaj (Horeb) na Półwyspie Synajskim (ok. 1450 km). Jest to obszar zajmujący ok. 3 000 000 km².

Ogromną część tego obszaru zajmuje Pustynia Arabska (całą część południową), ale na północ i zachód od pustyni, w dorzeczu wielkich rzek Eufratu, Tygrysu i Nilu leżą żyzne ziemie nazwane przez egiptologa J.H. Breasteda „Żywnym Półksiężycem”. Teren ten rozciąga się od Zatoki Perskiej wzdłuż Tygrysu i Eufratu, następnie skręca w kierunku południowo-zachodnim i przez Syrię oraz Palestynę sięga dorzecza egipskiego Nilu.

Wielkie cywilizacje starożytne rozwijały się wzdłuż rzek Żywnego Półksiężyca, które nawadniały i użyźniały

ziemie umożliwiając jej uprawę. Do największych potęg czasów Starego Testamentu należał **Egipt** – nazywany „darem Nilu” oraz kolejno następujące po sobie cywilizacje mezopotamskie: **Sumer**, **Akkad**, **Babilonia**, **Asyria**, **Neobabilonia**, **Persja**. Później tereny objęte nazwą Żywnego Półksiężyca podbił Aleksander Wielki, a po nim omawianym obszarem rządzący Seleucydzi i Ptolemeusze, a następnie Rzymianie.

Najwięcej wydarzeń historii biblijnej związanych jest z Palestyną, ale również niektóre z nich rozegrały się w Egipcie (np. podróż Abrahama do Egiptu – Rdz 12, 9-20; niewola egipska i cudowne wyjście – Rdz 37–Wj 15) oraz Mezopotamii (np. powołanie Abrahama – Rdz 11, 27–12, 8; pobyt Jakuba u Labana – Rdz 28–31, niewola babilońska – Ez). Omawiając tereny, na których rozegrały się te wydarzenia, najpierw zatrzymamy się nad ich geografiami fizyczną (zbiorniki wodne i ich wybrzeża, rzeki, góry), a następnie poznamy elementy geografii politycznej.

1. Zbiorniki wodne

Od zachodu Żywny Półksiężyc opiera się o **Morze Śródziemne** – największy zbiornik wodny krajów biblijnych. Nad wschodnim wybrzeżem Morza Śródziemnego, na północ od Palestyny położona była Fenicja. Ta część wybrzeża, choć bardzo wąska, posiada linię brzegową

umożliwiająca zakładanie portów. Jeszcze bardziej na północ położone było starożytne imperium Chetytów¹, które upadło pod koniec XIII w. przed Chr. na skutek inwazji tzw. „Ludów Morza”. Głównym portem tego regionu było miasto Ugarit. Południową część wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego zajmowali Filistyni (zob. dalej) – najwięksi wrogowie Izraela, a jeszcze niżej na południowy-zachód znajdował się starożytny Egipt.

Morze Śródziemne było w czasach biblijnych nazywane również Morzem Wielkim lub Zachodnim. Ono też stanowiło zachodnią granicę ziemi, którą Bóg dał Izraelowi: „Każde miejsce, na które zstąpi wasza noga, Ja wam daję [...]. Od pustyni i od Libanu aż do Wielkiej Rzeki, rzeki Eufrat, cała ziemia Chetytów aż do Wielkiego Morza, w stronę zachodzącego słońca, będzie waszą krainą” (Joz 1, 3-4; por. Lb 34, 6; Pwt 11, 24).

Półwysep Arabski od strony wschodniej oblewają wody **Zatoki Perskiej** będącej odnogą Morza Arabskiego. Tutaj wpadają dwie wielkie rzeki Mezopotamii: Eufrat i Tygrys. Wielu uczonych uważa, że w czasach biblijnych linia brzegowa Zatoki była przesunięta ok. 180 km na północny zachód, a tereny miasta Ur, dziś oddalone od wybrzeża, leżały bezpośrednio nad morzem. Przyczyną tego przesunięcia wybrzeża miały być aluwialne osady naniesione przez rzeki. Hipoteza ta jednak jest obecnie kwestionowana.

¹ Bardzo często słowo to w literaturze jest pisane w formie: „Hetyci”. My idziemy za Biblią Tysiąclecia, która podaje zapis „Chetyci” (wyd. 1–4) lub „Chittyci” – wyd. 5.

Od strony północno-wschodniej tereny Żyznego Półksiężycza opierają się o **Morze Kaspijskie** – największy na świecie zamknięty zbiornik słonej wody. Morze to tworzy naturalną granicę między Azją i Europą.

Półwysep Arabski od Afryki oddziela **Morze Czerwone**. Zbiornik ten zwęża się stopniowo przy swoim północnym krańcu, wcinając się w głąb lądu dwoma odnogami: zatoką Sueską i zatoką Akaba, wydzielającymi w naturalny sposób półwysep Synajski. W czasach biblijnych przedłużeniem Zatoki Sueskiej były tzw. „jeziora Gorzkie”, a jeszcze bardziej na północ jezioro Timsah. Prawdopodobnie przez te jeziora przeszli Hebrajczycy uciekający z Egiptu pod wodzą Mojżesza. Dziś w tym miejscu biegnie kanał Sueski łączący Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym.

Północną granicę krajów biblijnych Starego Testamentu stanowi **Morze Czarne** – niewymieniane w Biblii.

2. Główne rzeki

Na terenach Żyznego Półksiężycza ogromne znaczenie mają rzeki, które umożliwiły powstanie w tym regionie świata wielkich cywilizacji.

Największa z nich, **Nil**, bierze swój początek w okolicach jezior i gór tropikalnej Afryki: jeziora Wiktoria i gór Etiopii, skąd wypływają dwie rzeki zwane Białym i Błękitnym Nilem. Łączą się one w okolicach stolicy Sudanu

– Chartumu. Od miejsca swojego ostatecznego ukształtowania Nil niesie swoje wody ok. 6400 km na północ do Morza Śródziemnego, tworząc najdłuższy w świecie trakt wodny. Na północ od Chartumu Nil przepływa przez zespół uskoków (katarakt). Od najbardziej wysuniętej na północ katarakty, leżącej w okolicach Assuanu (starożytne Sjene), rozpoczyna się właściwa dolina Nilu, która ma szerokość 10–14 km (sam Nil – ok. 1 km).

W starożytności, po obu stronach doliny Nilu, między pierwszą kataraktą w Assuanie a Morzem Śródziemnym, powstało imperium faraonów, które dzieliło się na Górny i Dolny Egipt. Górny Egipt obejmował tereny od pierwszej katarakty do czoła delty, samą zaś deltę określano mianem Dolnego Egiptu. Wzdłuż rzeki leżały najważniejsze miasta starożytnego imperium faraonów: Teby (hebr. *No-Amon* – por. Na 3, 8), Achetaton, Memfis (Oz 9, 6; hebr. *Nof* – zob. Iz 19, 13; Jr 2, 16; Ez 30, 13), On (gr. *Heliopolis*, skąd pochodziła żona Józefa Egipskiego – zob. Rdz 41, 45. 50; 46, 20; Ez 30, 17; por. też: Iz 19, 18; Jr 43, 13). W północno-wschodniej części delty, czyli biblijnej ziemi Goszen (Rdz 47, 11), leżały miasta związane z biblijnymi wydarzeniami wyjścia z Egiptu: Tanis – stolica Egiptu za panowania Hyksosów oraz za czasów Mojżesza (hebr. *Soan* – Lb 13, 22; Ez 30, 14; Ps 78, 12; utożsamiane z Awaris) oraz miasta budowane przez Hebrajczyków – Ramzes i Pitom (Wj 1, 11). Nad samym morzem położone było Tachpanches (gr. *Dafne* – miasto, do którego uprowadzono Jeremiasza – zob. Jr 43, 7–44, 1; Ez 30, 18). Za czasów Aleksandra Wielkiego,

w 332 r. przed Chr., w północno-zachodniej części delty zbudowano Aleksandrię.

Idąc w górę Nilu, na południe od Egiptu, powyżej pierwszej katarakty leżała starożytna Etiopia² (Nubia) po hebrajsku nazywana również z i e m i ą K u s z – od imienia jednego z wnuków Noego (Rdz 10, 6-8; Iz 11, 11). Podaje się, że w czasach biblijnych delta Nilu posiadała siedem rozgałęzień (dziś niektóre odgałęzienia wyschły). Dwa z nich były najważniejsze: peluzjackie, czyli wschodnie – najbliższe ziemi Kanaan oraz kanopskie, czyli zachodnie – wykorzystywane do handlu z Grecją, wyspami Morza Śródziemnego i Fenicją.

Przewidywane wylewy Nilu były podstawą ekonomii, a w konsekwencji bogactwa Egiptu. Wylew rozpoczyna się każdego roku w czerwcu po obfitych wiosennych deszczach na wyżynach wschodniej Afryki. Swój szczyt osiąga we wrześniu, po czym wody powoli opadają aż do kwietnia. Kiedy wody wylewu wycofują się, na wilgotnej, żyznej ziemi wysiewa się ziarno. Nieodpowiedni charakter zalewu oznaczał głód dla Egiptu. W Tebach, w Górnym Egipcie, Nil w fazie wylewu mógł osiągnąć poziom o około jedenaście metrów wyższy od normalnego.

Drugą co do długości rzeką Bliskiego Wschodu jest **Eufkrat** (ok. 2680 km), który bierze początek w paśmie gór An-

² Uwaga! Nie mylić starożytnej Etiopii ze współczesną (czyli Abisynią). Starożytna Etiopia leżała w dolinie Nilu, ale nazwa ta obejmowała również tereny sięgająca aż do zbiegu Białego i Błękitnego Nilu w okolicach Chartumu (dzisiejszy północny Sudan).

tytaurusu, w dzisiejszej wschodniej Turcji. Płynie on przez Syrię w kierunku południowo-wschodnim, aby ok. 160 km od Zatoki Perskiej połączyć się z Tygrysem tworząc tzw. *Shatt al Arab*. Eufrat jest 20 razy wprost wspomniany w Biblii (np. Rdz 15, 18; Pwt 1, 7; 11, 24; Joz 1, 4; Ap 9, 14; 16, 12). Autorzy biblijni określając tę rzekę posługiwali się jeszcze innymi nazwami: Wielka Rzeka (Rdz 15, 18) lub po prostu Rzeka (Joz 24, 2; 2 Sm 8, 3). W czasach Dawida, Salomona i Jeroboama II Eufrat stanowił północną granicę Izraela (2 Sm 8, 3; 10, 16-19; 2 Krl 14, 25) i służył jako naturalna linia podziału wpływów Egiptu i Babilonii (por. 2 Krl 24, 7).

Równolegle do Eufratu płynie druga wielka rzeka Mezopotamii – **Tygrys** (ok. 1850 km), która bierze początek w górach Armenii i niesie swoje wody w kierunku południowo-wschodnim, aby połączyć się z Eufratem. W czasach starożytnych w dorzeczu Eufratu i Tygrysu leżały główne miasta Mezopotamii: Karkemisz, Mari, Babilon, Ur, Akkad, Niniwa, Aszszur, Charan (Paddan-Aram). Wzdłuż tych rzek prowadziły szlaki handlowe i komunikacyjne, którymi podróżowali patriarchowie (por. Rdz 11, 31–12, 6; 28–31). Księga Rodzaju (2, 10-14) w dorzeczu wielkich rzek Mezopotamii umieszcza biblijny ogród Eden. Dwie ostatnie z wymienionych przez natchnionego autora rajskich rzek: Chiddekel, która „płynie na wschód od Aszszur” oraz Perat – to Tygrys i Eufrat. Nad tymi rzekami miały miejsce niektóre z ważnych wydarzeń biblijnych: powołanie Abrahama (Rdz 11, 31–12, 6), bitwa pod Karkemisz między Babilończykami a faraonem Neko (605

r. przed Chr. – zob. 2 Krl 23, 29-30; 24, 7; 2 Krn 35, 20), niewola babilońska (2 Krl 25, 7. 11-21. 27-30), tu została umiejscowiona akcja niektórych ksiąg dydaktycznych (Tb 6, 1n; Jdt 1, 6) i prorockich (Ez; Dn 10, 4).

Ostatnia z ważnych rzek Żyznego Półksiężycza (nie licząc ważnego dla historii biblijnej Jordanu) to **Orontes** (ok. 400 km), który ma swoje źródła w dolinie Bekaa, między górami Libanu i Antylibanu. Płynie przez północno-zachodnią Syrię, po czym skręca na zachód wpadając do Morza Śródziemnego. W czasach Starego Testamentu nad tą rzeką leżały miasta Syrii: Ribla (2 Krl 23, 33; 25, 6-7), Chamat (Joz 13, 5; 2 Sm 8, 9-11) i Kadesz³ oraz założona ok. 300 r. przed Chr. Antiochia Syryjska, w czasach Nowego Testamentu ważny ośrodek chrześcijaństwa, wraz ze swoim portem w Seleucji (Dz 11, 19-26; 13, 1. 4; 15, 35).

3. Pasma górskie

Na północnych krańcach biblijnego świata leżą armeńskie góry **Ararat**, na których według Rdz 8, 4 osiadła arka Noego (por. też Jr 51, 27). Tradycja podaje, że arka osiadła na szczycie zwanym przez Kurdów *Koh-i-Nu* (**Góra Noego** – ponad 5100 m n.p.m.). Naturalną granicę między Asyrią a Medią tworzą góry **Zagros** (przeciętna wysokość ok.

³ Uwaga! Nie mylić z miastem Kadesz-Barnea na południu Kanaanu (Rdz 20, 1; Lb 13–14). Chodzi tu o inne miasto, położone nad Orontesem. W okolicach tego miasta ok. 1286 r. przed Chr. faraon Ramzes II stoczył bitwę z Chetytami.

2700 m n.p.m.) ciągnące się równolegle do dolnego biegu Tygrysu. Wzdłuż południowego wybrzeża Azji Mniejszej piętrzą się góry **Taurus** (czyli **Srebrne**). Osiągają one wysokość ok. 3700 m n.p.m. Pasma to można przekroczyć podróżując z Syrii do Azji Mniejszej przez przełęcz zwaną Wrotami Cylicyjskimi znajdującą się na północ od Tarsu – rodzinnego miasta św. Pawła Apostoła. Na północny-wschód od Taurusu rozciąga się pasmo **Antytaurusu**, skąd swoje źródła biorą Eufrat i Tygrys.

Na północ od Palestyny ciągną się równolegle do wybrzeża morskiego dwa pasma górskie oddzielone doliną, zwaną doliną Libanu (Joz 11, 17) lub po prostu Bekaa (hebr. **בְּקָאָה** czyt.: *biq'āh* – *dolina*): **Góry Libanu i Antylibanu**. Góry Libanu osiągają wysokość powyżej 3000 m n.p.m. Najwyższym szczytem Antylibanu jest pokryta śniegiem góra **Hermon** (ponad 2700 m n.p.m.) – dominująca nad krajobrazem północnej Palestyny. Biblia wielokrotnie wychwala cenione w starożytności cedry Libanu, którymi porośnięte były stoki górskie (np. Ps 92, 13; 104, 16; Ez 31, 3). Przedłużeniem tych pasm w stronę południową są wzgórza i góry Cisjordanii i Transjordanii (zob. II.2.b i II.2.d), a następnie góry pustyni Negeb i pustyni Arabów ciągnące się do zatoki Akaba. Pasma zachodnie wieńczy na półwyspie Synaj góra zwana **Dżebel Musa (Góra Mojżesza)** – 2256 m n.p.m.) najczęściej utożsamiana z biblijną górą **Synaj (Horeb)**. Między tymi pasmami góorskimi, wraz z ich przedłużeniami biegnie dolina Jordanu (zob. dalej) – największa depresja na świecie. Kiedyś cała ta dolina była wypełniona wodą. Dolinę oddzielającą właściwe pasma

Libanu i Antylibanu (na północ od Galilei) autorzy biblijni nazywali „wejściem do Chama” (1 Krl 8, 65), gdyż tędy prowadził szlak komunikacyjny i handlowy (*Via Maris* – tzw. „Droga Morska”) prowadzący z Egiptu przez miasto Chama do Mezopotamii i Europy.

4. Kraje, narody i miasta

Sytuacja polityczna w południowo-zachodniej części Żyznego Półksiężycy, czyli w Egipcie, była na przestrzeni wieków w miarę stabilna, choć i Egipt przeżywał okresy wewnętrznych kryzysów, najazdów i klęsk (o Egipcie – zob. I.2). O wiele szybciej zmieniała się sytuacja polityczna w Mezopotamii i Kanaanie, gdzie powstawały i upadały następujące po sobie imperia.

a. Mezopotamia

Samo słowo „Mezopotamia” (tzn. „pomiędzy rzekami”) oznacza zazwyczaj ziemie położone w dorzeczu Eufratu i Tygrysu, mniej więcej na wschód od środkowego biegu tych rzek, aż do Zatoki Perskiej. Właśnie tutaj powstały i rozwinęły się najstarsze cywilizacje Żyznego Półksiężycy (nie licząc Egiptu). Były to: Sumer, Babilonia, Assyria i Elam.

Sumer – kraj leżący u ujścia rzek Mezopotamii do Zatoki Perskiej, stał się ośrodkiem najstarszej cywilizacji Żyznego Półksiężycy. Z miast-państw Sumeru, którego cy-

wilizacja rozkwitała począwszy od IV/III tysiąclecia przed Chr., pochodzą najstarsze dokumenty pisane, odciskane za pomocą rylca na mokrych, glinianych tabliczkach.

Słowo **Babilonia** jest wieloznaczne i nie określa jednego organizmu państwowego. Babilon był właściwie miastem-państwem, położonym w dolnym biegu Eufratu, rządzony przez władców różnego pochodzenia: Sumerów, Akkadyjczyków, Amorytów, Asyryjczyków i Chaldejczyków. W Biblii miasto to nazywane jest również Babel (Rdz 10, 10). To prawdopodobnie w tym mieście, na równinie Szinear (Rdz 10, 10), autor natchniony umiejscowił akcję opowiadania o budowie wieży Babel (Rdz 11, 1-9). Najbardziej znane są dwa okresy w historii Babilonu: pierwszy z XVIII w. przed Chr., gdy miastami Mezopotamii rządził Hammurabi oraz drugi z VI w., gdy za panowania chaldejskiego władcy Nabuchodonozora, tzw. Neobabilonia podbiła tereny Żyznego Półksiężycza, w tym również Kannan.

Asyria leżała na wysokości środkowego biegu Eufratu i Tygrysu. Stolicami tego kraju w różnych okresach i najważniejszym miastami były: Aszszur, Niniwa i Charan. Nazwa pierwszego miasta była używana także jako określenie całego narodu asyryjskiego, zajmowanej przez niego ziemi oraz najważniejszego bóstwa asyryjskiego. Słowo to w różnych znaczeniach występuje w Biblii (zob. Rdz 2, 14; 10, 11. 22; 25, 18; Iz 30, 31; 31, 8; Oz 11, 5). Według Biblii Niniwę oraz inne miasta Mezopotamii zbudował potomek Noego – Nimrod (Rdz 10, 8-12). Szczyt swej potęgi Asyria osiągnęła w VII w. przed Chr., kontrolując tereny od Zatoki Perskiej przez Syrię i Kanaan aż po Nil. Asyria upa-

dła pod naporem Medów i Babilończyków, którzy w 612 r. przed Chr. zburzyli Niniwę.

Elam znajdował się nieco na północ od dolnego biegu Tygrysu, granicząc od północy z Medią a od wschodu z Persją. Według Rdz 10, 22 Elam (praprzodek Elamitów) był potomkiem Sema. Jednym z najważniejszych miast tego kraju była, wymieniana w Biblii, Suza (Ezd 4, 9; Ne 1, 1; Est; Dn 8, 2). Elamiccy Żydzi, według Dz 2, 9, byli świadkami zesłania Ducha Świętego w dzień Pięćdziesiątnicy.

b. Północne i wschodnie obrzeża Żyznego Półksiężycza

Północ i wschód Żyznego Półksiężycza zajmowały trzy kraje, które miały swój udział w historii Starego Testamentu: Armenia, Media i Persja. Na północy, w okolicach góry Ararat, leżała starożytna **Armenia**. Biblia nazywa ten kraj od nazwy gór – Ararat. Jak już wspomniano, według relacji Rdz 8, 4 tu właśnie osiadła arka Noego. Do tego kraju zbiegli po zabójstwie swego ojca synowie Sennacheryba (681 r. przed Chr.), który za panowania Ezechiasza, bezskutecznie oblegał Jerozolimę (2 Krl 19, 37; Tb 1, 21; Iz 37, 38; zob. też Jr 51, 27).

Na północny-wschód od Babilonu, między Morzem Kaspijskim a górami Zagros, położona była **Media**. W tym kraju umieszczona została część fabuły Księgi Tobiasza (1, 13-15; 3, 7; 4-9), oraz niektóre z wydarzeń opisanych w Księdze Ezdrasza (Ezd 6, 2). Kilka razy wspomnianym w Biblii miastem tej krainy była Ekbatana (Ezd 6, 2; Tb 3, 7; 5, 6; Jdt 1, 1n. 14; 2 Mch 9, 3). Z Medii pochodzili również

niektórzy pielgrzymi obecni w Jerozolimie podczas zesłania Ducha Świętego (Dz 2, 9).

Starożytna **Persja** leżała jeszcze bardziej na wschód, nad północnym wybrzeżem Zatoki Perskiej. W drugiej połowie VI w. przed Chr. Persja stała się wielką potęgą podbijając kraje leżące w dorzeczu Tygrysu i Eufratu, Azję Mniejszą oraz Egipt (Ezd 1; Iz 41, 1-5).

c. Centrum Żyźnego Półksiężycza

W starożytności centralną częścią Żyźnego Półksiężycza, oprócz Izraela (zob. p. 2), zajmowało imperiów Chetytów, Syria, Fenicja oraz Filistea. Hebrajskie słowo *Hittim* – **Chetyci**, oznacza plemiona, które między XVII a XII w. przed Chr. stworzyły potężne imperium obejmujące Azję Mniejszą (skąd pochodzili), a w okresie największej ekspansji również Syrię i Kanaan. Wschodnim ośrodkiem potęgi chetyckiej było miasto Karkemisz. Chetyci rywalizowali o wpływy w Palestynie i Kanaanie z Egiptem. Imperium upadło na początku XII w. przed Chr. pod naporem Ludów Morza. Kontakty Chetytów z Hebrajczykami miały miejsce już za czasów patriarchów. Od nich kupił Abraham pole, na którym pochował Sarę (Rdz 23, 3-20). O obecności Chetytów można przeczytać również w innych miejscach Biblii: Chetytą nazywany był mąż Batszeby – Uriasz (2 Sm 11, 3. 6. 17), 2 Krn 8, 7 mówi o ich obecności w Kanaanie jeszcze za czasów Salomona.

Nieco na południe od ziemi Chetytów, na wybrzeżu morza leżało **Ugarit** – państwo-miasto, które było na tyle

potężne, że zawierało traktaty z imperium Chetytów. Ugięło się jednak pod naporem „Ludów Morza”. Na wschód od Ugarit leżało bardzo starożytne miasto **Aleppo**. Teren między Karkemisz a Kanaanem to obszar położony nad Orontesem, nazywany w starożytności **Syrią** lub posługując się językiem biblijnym – **Aramem**. Przechodziła ona pod panowanie kolejnych potęg Bliskiego Wschodu. Przez pewien okres, za panowania Dawida, a później Jeroboama II (2 Krl 14, 25), dostały się one pod wpływ Izraela, ale później usamodzielniały się tworząc odrębne państwa-miasta, wśród których największe znaczenie miał Damaszek. Taki stan rzeczy trwał, aż do zagarnięcia tych ziem przez Asyrię.

Fenicja zajmowała wąski pas wybrzeża pomiędzy morzem a górami Libanu, na północ od Palestyny i na południe od Orontesu. Najważniejsze miasta-porty tego kraju to **Tyr**, **Sydon** i **Byblos** (biblijne **Gebal** – Joz 13, 5; 1 Krl 5, 32; Ez 27, 29; Łk 6, 17). Fenicjanie w swoich rękach trzymali dużą część handlu morskiego, a ze swoich portów kolonizowali wyspy śródziemnomorskie i północne wybrzeże Afryki. Fenicjanie dzięki swoim zdolnościom kupieckim pośredniczyli w ówczesnym morskim handlu międzynarodowym. Im też przypisuje się wynalezienie pieniędzy oraz pisma alfabetycznego, które przejęte z pewnymi modyfikacjami przez Greków stało się źródłem alfabetu greckiego, a następnie łacińskiego. Izraelici zawsze utrzymywali dobre stosunki z Fenicją i nigdy z tym sąsiadem nie prowadzili wojen, przeciwnie Fenicjanie byli dla Izraelitów jednym z głównych partnerów

handlowych, szczególnie w czasach Dawida i Salomona (1 Krl 5, 15-32; 9, 10-15. 26-28; 10, 22). Fenicjanką z Sydonu była Izebel, żona króla izraelskiego Achaba, która usiłowała wprowadzić w Izraelu kult fenickiego bożka Baala i z tego powodu prześladowała proroka Eliasza (1 Krl 16, 29-33; 17, 1-22, 40).

Filistyni przybyli do Kannanu wraz z Ludami Morza, pochodzili prawdopodobnie z wysp Morza Egejskiego, a szczególnie z Krety (Kaftor – zob. Am 9, 7). Zaatakowali oni Egipt, ale faraon Ramzes III pokonał ich (ok. 1190 r. przed Chr.) i zezwolił na osiedlenie się na południowym wybrzeżu Kannanu, między Joppą (Jaffą) a Gazą. Filistyni byli największymi wrogami Izraelitów, gdyż konkurowali z nimi w podboju Kanaanu. Najważniejsze miasta Filistei tworzyły tzw. *pentapolis*, były to: **Gaza, Aszkelon, Aszdod, Ekron i Gat.**

II. PALESTYNA

Palestyna – geograficzne serce biblijnego świata leży w samym centrum starożytnego Żyznego Półksiężyca, między Mezopotamią a Egiptem. Takie położenie Palestyny wyznaczało tej krainie bardzo ważne miejsce pod względem handlowym i politycznym. Ziemia Obiecana była bardzo często terenem działań wojennych oraz drogą przemarszu wielkich starożytnych armii: egipskiej, imperiów mezopotamskich (Asyrii, Babilonii, Persji), Aleksandra Wielkiego, rzymskiej. Tędy też w starożytności przechodziły najważniejsze szlaki handlowe prowadzące z Egiptu do Europy i Mezopotamii: Droga Morska (zwana od czasów wypraw krzyżowych *Via Maris*) biegnąca wzdłuż brzegu Morza Śródziemnego oraz Droga Królewska na wschód od Jordanu prowadząca z portu Elat nad zatoką Akaba na północ do Syrii, Mezopotamii i Europy.

1. Nazwy kraju i jego mieszkańców

Zanim zapoznamy się z geografią Palestyny, sięgnijmy do jej nazw. Jest ich wiele, jedne pochodzą spoza Biblii,

inne znajdujemy na kartach tej Świętej Księgi. Przedstawimy również biblijne i pozabiblijne nazwy narodu wybranego, który zamieszkiwał interesujące nas ziemie.

a. Pozabiblijne nazwy kraju

Różne ludy starożytne stosowały swoje własne nazwy dla interesującej nas krainy.

Babilończycy w III tysiącleciu przed Chr. określali ziemie leżące na zachód od Mezopotamii nazwą pochodzącą od zamieszkujących tam ludów, Amorytów: *Mat Amurru* – Ziemia Amorytów (Ludów Zachodnich), a w późniejszym okresie, gdy ziemie te zajęli Chetyci: *Mat Chatti* – Ziemia Chetytów.

Egipcjanie. W korespondencji z Tell el-Amarna (przed XV/XIV w. przed Chr.) Egipcjanie używają nazwy *Kinahhi* lub *Kan'na*, co odpowiada biblijnemu *K^ena'an* (כנען) lub w spolszczonej formie **K a n a a n** – Ziemia Kanaaneczyków albo Ziemia Purpury. Dla Egipcjan więc był to kraj handlarzy purpurą, (produkowano ją na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego)⁴. Obszar objęty tą nazwą rozciągał się na zachód od Jordanu. Jest to naj-

⁴ Niektórzy uczeni w oparciu o teksty z Nuzi z połowy II w. przed Chr., w której jest mowa o *kinahhu* – „purpurowej wełnie”, sądzą, że *Mat Kinahhi* oznacza „kraj wełny purpurowej” (gr. *foinike*), czyli Fenicję. Nazwa ta została później przeniesiona na Palestynę. B. Maisler uważa jednak, że określenie „purpurowa wełna” przeniesiono na bogatych kupców fenickich (por. Oz 12, 8), a następnie od nich na kraj i ludność kraju, bez względu na ich przynależność etniczną. Dlatego możliwe jest, że nazwa *Mat Kinahhi* pochodzi bezpośrednio od nazwy kupców fenickich, a pośrednio od purpury, którą handlowali.

starsza biblijna nazwa Ziemi Świętej, wymieniona po raz pierwszy w Rdz 11, 31 (zob. też Wj 3, 17; Kpł 18, 3; Pwt 1, 7). Pismo Święte zdaje się wywodzić tę nazwę od syna Noego Chama czyli Kanaana (por. Rdz 10, 15).

Egipcjanie posługiwali się również nazwą **G ó r n e R e t e n u** (łąącząc często Kanaan z Syrią), w odróżnieniu od Niższego Retenu położonego bardziej na północ, między Górami Antylibanu a Eufratem.

Asyryjczycy w IX w. przed Chr. nazywali interesującą nas krainę *Mat Hu-um-ri* – Ziemia Omriego lub *Ja-uda-a* – Ziemia Judy, używali oni również nazwy *Mat Palasztu* – Ziemia Filistynów.

Grecy ziemie leżące na wybrzeżu Morza Śródziemnego między Fenicją a Egiptem określali nazwą *Palaistine Ge*, czyli Kraj Filistynów (Παλαιστῖνοι, czyt. *Palaistinoi* – Filistyni). Herodot w V w. przed Chr. używa nazwy Syria Palestyńska lub wprost Palestyna.

Rzymianie używali również określenia *Syria-Palaestina*, zwłaszcza po roku 135 po Chr. W okresie panowania rzymskiego nazwą *Palaestina* (pol. Palestyna) objęto cały obszar rozciągający się z północy na południe: od Gór Libanu do Półwyspu Synaj oraz z zachodu na wschód: od Morza Śródziemnego do granic Pustyni Syryjsko-Arabskiej. Jest to więc najpóźniejsza i najbardziej paradoksalna nazwa, pochodzi bowiem od określenia największych wrogów Izraela – Filistynów (hebr. *P^eleszet* (פְּלִשְׁתִּים) – *Filistea*, *P^elisztim* – *Filistyni*)⁵.

⁵ Nazwa Filistea (hebr. פְּלִשְׁתִּים, czyt. *Peleszet*) występuje również w Biblii, ale ściśle dla określenia ziemi zamieszkałej przez Filistynów, a nie całego regionu (zob. Wj 15, 14; Iz 14, 29. 31).

b. Biblijne nazwy kraju

Najczęściej występującym biblijnym określeniem kraju Jezusa jest **Kanaan** (ok. 100 razy w Biblii). Najstarsza jednak nazwa, pochodząca od praojców narodu wybranego, znajduje się w Rdz 40, 15: *'erec hā'ibrīm* – Ziemia Hebrajczyków. Kiedy Izraelici zdobyli Kanaan (ok. XII-XI w. przed Chr.), zmienili nazwę tego kraju, używając następujących określeń: *'erec jiśrā'ēl* – Ziemia Izraelska (np. 1 Sm 13, 19; 2 Krn 30, 25); *'erec j'hūdāh* – Ziemia Judzka lub Ziemia Judy (np. Pwt 34, 2; 1 Sm 22, 5; por. też Joz 15, 12). Po roku 931 przed Chr., kiedy to nastąpił podział Królestwa na północne (Izrael) i południowe (Juda), dość powszechnie występują te dwa określenia: Ziemia Izraela – na oznaczenie Królestwa Północnego; Ziemia Judzka – na oznaczenie Królestwa Południowego, a później nawet całą Palestynę (zob. Łk 1, 5; Dz 10, 37; 26. 20). Często Izraelici nazywali kraj, w którym mieszkali, po prostu *'erec* – „Ziemia”. Inne nazwy używane w Biblii to: **Ziemia Święta** (Za 2, 16; Mdr 12, 3; 2 Mch 1, 7); **Ziemia Pańska** (Oz 9, 3); **Ziemia Obiecana** (Hbr 11, 9).

c. Określenia narodu wybranego zamieszkującego Palestynę

Najstarsze określenie narodu wybranego – **H e b r a j - c y c y** (hebr. *'ibrīm*) – wywodzi się być może od nazwy *Apiru* lub *Abiru*, pewnego szczepu nomadów żyjących ok.

2000 r. przed Chr. Według tradycji żydowskiej nazwa ta pozostaje w związku z czasownikiem *'ābar* – „przechodzić”, co miałyby stanowić aluzję do losu przeznaczonego temu ludowi, który wędrował (przechodził przez ziemię) i którego zasadniczym powołaniem w planach Bożych było zapewnienie całej ludzkości „przejścia” od niewiedzy do poznania Boga Jedyne.

Inni wywodzą to słowo od przodka Abrahama – Ebera – pochodzącego z linii potomków Sema (Rdz 10, 24-25; 11, 14-16). Pisarze biblijni używali określenia Hebrajczycy dla przodków narodu izraelskiego, posługując się nim zamiennie z nazwą **I z r a e l i c i**. Naród wybrany nazywany jest również **I z r a e l e m** (hebr. *jiśrā'ēl*); jest to określenie typowo religijne wywodzące się od imienia otrzymanego przez Jakuba po zmaganiach z Bogiem nad potokiem Jabbok od tajemniczej postaci, która złożyła mu nocną wizytę (Rdz 32, 29). Według etymologii popularnej imię to oznacza: „ten, który stanął twarzą w twarz wobec Boga”, „ten, który walczył z Bogiem” albo „ten, który wynosi Boga ponad ludzi”. Po niewoli babilońskiej (czyli po 538 r. przed Chr.) pojawiała się coraz częściej i rozpowszechniała nazwa **Ż y d z i** (hebr. *j'hūdīm*). Uważa się też wtedy, że Judejczycy, potomkowie pokolenia Judy, zachowali najbardziej nietkniętą wiarę i obyczaje, podczas gdy inne pokolenia uległy wpływom środowisk pogańskich. Ostatecznie terminem tym zaczęto określać wszystkich członków narodu wybranego, jako spadkobierców obietnic Bożych, nawet jeśli nie mieszkali oni na terenie Judei.

2. Najważniejsze informacje o położeniu kraju

W świecie starożytnym Palestyna, znajdowała się niemal w centrum świata cywilizowanego, między Syrią a Egiptem. Posługując się językiem geograficznym, po odczytaniu mapy można położenie tego niewielkiego kraju określić w sposób następujący: Rozciąga się on z północy na południe od Dan do Beer-Szeby, czyli między ok. 33°15' – 31°15' szerokości geograficznej północnej; z zachodu na wschód od Morza Śródziemnego do granic Pustyni Syryjsko-Arabskiej, czyli między ok. 34°15' – 36° długości geograficznej wschodniej.

Powierzchnia kraju wynosi ok. 30 000 km², co mniej więcej odpowiada obszarowi Belgii. Według innych uczonych powierzchnia Palestyny liczy ok. 25 000 km². **Granice naturalne** Palestyny to: na zachodzie Morze Śródziemne; na wschodzie płaskowyż Pustyni Syryjsko-Arabskiej; na północy stoki gór: Hermonu i Libanu oraz dolny bieg rzeki Leontes; na południu stepy Pustyni Negeb. Pismo Święte na określenie wielkości terytorium Palestyny posiada swoje utarte określenia. Są to dwa równoznaczne wyrażenia, które Izraelici z dumą powtarzali: „od Dan do Beer-Szeby” (Sdz 20, 1; 1 Sm 3, 20; 2 Sm 3, 10; 17, 11; 1 Krl 4, 25); „od wejścia do Chamat aż do Potoku Egipskiego” (1 Krl 8, 65; por. Rdz 15, 18). „Potok Egipski” to prawdopodobnie Wadi el-Arisz przecinający północną część Półwyspu Synaj, za czym opowiada się większość uczonych, albo też Wadi Gazze wpadający do Morza Śródziemnego na południe od Gazy.

Długość Palestyny w linii prostej to około 230–240 km, a **szerokość** od Morza Śródziemnego do Jordanu: w najwęższym miejscu na północy 37 km; w najszerszym miejscu na południu ok. 150 km. Cały kraj podobny jest do ściętego stożka wspierającego się od wschodu na Jordanie.

Położenie Palestyny jest wyjątkowe, leży ona bowiem **na styku trzech kultur**: mezopotamskiej, egipskiej i egejskiej; **i trzech kontynentów**: Azji, Afryki i Europy. Jest to kraj równocześnie otwarty i zamknięty na świat. Otwarty dzięki słynnej drodze starożytnej zwanej Drogą Morską (*Via Maris*), prowadzącej brzegiem Morza Śródziemnego z Egiptu do Mezopotamii i Europy. Zamknięty przez trudno dostępne góry, dający odpór wpływom zewnętrznym i bałwochwalstwu.

3. Podział na krainy

Głęboka dolina Jordanu dzieli powierzchnię kraju na dwie części: Palestynę Zachodnią czyli Przedjordanię (Cisjordanię); Palestynę Wschodnią czyli Zajordanię (Transjordanię). Biorąc pod uwagę uprzednio już ukazany rozwój geologiczny kraju, można Palestynę podzielić na cztery główne pasma, różniące się od siebie pod względem ukształtowania powierzchni, klimatu, fauny i flory: **Równina Nadmorska** (a); **Środkowe pasmo Gór Przedjordanii (Cisjordania)** (b); **Dolina Jordanu** (d); **Płaskowyż Zajordanii (Transjordania)** (c).

a. Równina Nadmorska

Góra Karmel dzieli Równinę Nadmorską na dwie części: północną – Równinę Akko i południową – Równiny Saronu i Szefeli.

Brzeg równiny jest spokojny i bez zatok, pokryty piaskiem nanoszonym przez Nil, co utrudniało swobodne żeglowanie mieszkańcom Palestyny, podczas gdy sąsiednia północna Fenicja stała się potęgą morską (porty w Tyrze i Sydonie).

Część północna – Równina Akko

Północna część równiny jedynie przy Akko tworzy niewielki, lecz bardzo żyzny obszar, pełen winnic, drzew owocowych i oliwkowych. Fenicjanie uczynili Akko swoim ośrodkiem handlowym i przemysłowym. Choć równina Akko była przeznaczona przez Jozuego pokoleniu Asera (Joz 19, 30; Sdz 1, 3), to jednak Izraelici nie mogli zdobyć tej twierdzy. Mieszkańcy Akko nie darzyli Żydów sympatią (1 Mch 5, 15. 22; 12, 44-48; 2 Mch 12, 25). Niektóre jednak osady należały do Izraelitów.

Od czasów Ptolemeusza II Filadelfosa (285–246 r. przed Chr.) Akko zwane było Ptolemaidą (*Ptolemais*). W średniowieczu jako Saint Jean d’Acre było twierdzą krzyżowców (upadła najpóźniej, dopiero w 1291 r.). Równinę Akko nawadnia kilka niedużych potoków.

Część południowa – Równiny Saronu i Szefeli

Południowa część równiny, początkowo niezbyt szeroka (2–6 km) rozszerza się stopniowo ku południowi osiągając

do 20 km szerokości. Nahr Rubin wpadający w pobliżu Jaffy dzieli tę część na dwa żyzne tereny równinne: Saron i Szefelę.

Równina Saronu, leżąca na południe od Karmelu w starożytnych czasach była porośnięta dębowymi lasami, część jej obszaru zajmowały pastwiska i liczne osiedla ludzkie. Z powodu naturalnej bariery niskich wzgórz przybrzeżnych, niepozwalających wodzie swobodnie spływać ku morzu, kraina ta była dobrze nawodniona, a nawet czasami bagnista. Piękne krajobrazy Saronu są często sławione w Piśmie Świętym (Iz 33, 9; 35, 2; 65, 10; Pnp 2, 1). Liczne potoki spływające ku morzu zraszają równinę na całej jej szerokości, zapewniając obfite plony. Uprawiano tu wiele rodzajów zbóż, palmy, drzewa figowe, sykomory.

Niestety wybrzeże nie nadaje się na założenie portów. Jaffa i Dor były zaledwie przystaniami rybackimi. Jedynie dzięki swemu uporowi i bogactwie Herod Wielki wznosił dość znaczący port: Cezareę Nadmorską. Za czasów Chrystusa do Cezarei zdążyły wszystkie okręty i chrześcijaństwo palestyńskie na długie wieki uczyniło z tego portu jeden ze swych głównych ośrodków. Z miastem tym związane są wielkie imiona: św. Piotra, św. Pawła, Orygenes (185–254 r. po Chr.) i Euzebiusz (263–340 r. po Chr.). Tu odbył się synod w 195 r., ustalający niedzielę jako dzień świętowania Paschy chrześcijańskiej.

Równina Szefeli rozciąga się na południe od Jaffy, w czasach biblijnych był to teren tzw. *pentapolis*, czyli pięciu miast – Gaza, Aszkelon, Aszdod (Azot), Gat⁶, Ekron –

⁶ Nie jest znane dokładne położenie tego miasta.

zamieszkanym przez wrogów Izraela – Filistynów. Uprawy w całym tym kraju przewyższają swym urodzajem nawet Saron. Rosną tu zboża, na zboczach rozciągają się winnice oraz gaje pomarańczowe i cytrusowe. Spływające z Gór Judei potoki (m.in. Wadi Gazze) użyźniają ziemię.

Przez pewien czas przebywał tu Dawid, a późniejsze walki o Szefelę prowadzone były w przekonaniu, że był to spichlerz Palestyny. Tutaj, na północ od Soko w Dolinie Terebintu, Dawid odniósł sławne zwycięstwo nad Goliatem z Gat (1 Sm 17, 1n). Obronne twierdze położone na pogórzcu Judei, jak: Lakisz, Debir, Libna, Bet-Szemesz chroniły stolicę Judei – Jerozolimę. Równinę przecinała droga prowadząca z Mezopotamii i Europy do Deltę Nilu w Egipcie, naturalny szlak militarny i handlowo-komunikacyjny (zwany w czasach krzyżowców *Via Maris*). Badania archeologiczne ujawniły ślady wielu dróg rzymskich na tym terenie, a ruiny odkrytych budowli wskazują na greckich lub rzymskich budowniczych.

b. Cisjordania

Środkowe pasmo gór Przedjordanii (Cisjordania) jest przedłużeniem gór Libanu. Pas nadbrzeżny nie był nigdy terenem silnie rozwiniętej kultury Izraela; najważniejszym centrum kultury narodowej i religijnej był środkowy pas górzysty. Ze względu na trudne warunki topograficzne można tutaj mówić o tzw. „Palestynie zamkniętej”, gdyż tworzy ją prawie nieprzerwany łańcuch gór wapiennych, ciągnący się z północy na południe, aż do wyzynnej Pustyni Negeb.

Góry pasa centralnego wznoszą się do wysokości ok. 1000 m ponad poziom Morza Śródziemnego, stając się naturalnym działem wód dla dwóch mórz: Śródziemnego i Martwego. Zbocza gór od strony wschodniej są bardziej strome, a od zachodniej łagodne. Cały ten pas górzysty, geograficznie i etnograficznie, dzieli się na trzy części: Galileę, Samarię, Judeę.

Galilea

Nazwa północnej części Cisjordanii wywodzi się od hebr. słowa *gālil* (hebr.: גליל) – „koło”, „krąg”, „pierścień” (słowo to oznacza po hebr. również Galileę, zob. Joz 20, 7; 21, 32; 1 Krn 6, 61); stąd hebr. *g^elil haggójim* (2 Krl 15, 29) – „krąg pogan”. Nazwa ta pochodzi stąd, że omawiana kraina była otoczona z trzech stron przez ludy pogańskie, których kultura dość mocno oddziaływała na tym terenie. Dlatego kraj ten nazywany był też „krainą pogańską” (Iz 8, 23) lub „Galileą pogan” (Mt 4, 15; Iz 9, 1n).

Jest to rodzinna ziemia Jezusa Chrystusa, pogórze Libanu – jedna z najpiękniejszych okolic Ziemi Świętej. W północnej części Galilei wznosi się najwyższy szczyt Ziemi Świętej – Dżebel Derma (1199 m n.p.m.), a jeszcze bardziej na północ pokryta śniegiem góra Hermon (2760 m n.p.m.) oraz góra Liban (3360 m n.p.m.). Zbocza górskie są stosunkowo bogato zalesione i poprzecinane licznymi potokami, dzięki czemu tereny na północ od Nazaretu i północny zachód od Jeziora Genezaret są dość urodzajne. Jest to tzw. Galilea Górna. Tu znajduje się Cezarea Filipowa.

Południowa część, zwana Galileą Dolną, jest mniej górzysta, wysokość wzniesień dochodzi do 560 m n.p.m., a klimat jest łagodniejszy. Tutaj leży Nazaret, gdzie wychował się Jezus (Łk 1, 26; 2, 51; 4, 16-30), tutaj jakby strażnica Galilei wznosi się samotnie góra Tabor (562 m n.p.m.), wrzynając się głęboko w dolinę Ezdrelonu. Tutaj leżą miasta: Kana (J 2, 1-12) i Nain (Łk 7, 11). W starożytnym Izraelu znaczenie Galilei było niewielkie, gdyż potomkowie pokoleń Asera, Zabulona, Neftalego i Dana zmieszani z tubylcami nie mieli większego wpływu na życie narodu. Ponadto przejęli niektóre wierzenia pogańskie. Z tego powodu w czasach Jezusa z pewną pogardą mówiono o Galilejczykach (por. J 1, 46 pytanie Natanaela: „Czyż może być co dobrego z Nazaretu?”). Stąd rekrutowali się liczni rewolucjoniści żydowscy, może mniej rygorystyczni w sprawach religii niż Żydzi z Judei, ale jeszcze bardziej radykalni w trosce o czystość narodową. Posługiwali się oni odmiennym dialektem (Mt 26, 73).

W Nowym Testamencie Galilea ma ogromne znaczenie – tutaj wszyscy Ewangelisci umieszczają początek działalności Jezusa. Ze względu na duże sukcesy, jakie Jezus odnosił na tych ziemiach, okres ten bywa nazywany „galilejską wiosną”. Szły za Nim wielkie tłumy (Mk 1, 37; 3, 20; 12, 37; Mt 7, 28; Łk 4, 42; J 12, 28), a nawet chciano Go obwołać królem (J 6, 15). Punkt kulminacyjny działalności Jezusa był jednak jej punktem zwrotnym. Tłum słuchaczy towarzyszący Mu w wielkich grupach po rozmnożeniu chleba i po „Mowie eucharystycznej” w Kafarnaum (J 6, 26-59) okazuje Mu nieufność i zwątpienie. Postawa ludzi

wobec Jezusa uległa usztywnieniu (J 6, 60-66). Nie bez racji w tym „galilejskim kryzysie” dostrzega się ważny etap życia Jezusa, od którego prosta droga wiedzie do procesu i śmierci na Krzyżu.

Do regionu galilejskiego należy również pełna uroku okolica Jeziora Genezaret, którą Ewangelie nazywają również jeziorem Galilejskim (J 6, 1) lub Tyberiadzkim (J 6, 23; 21, 1). Niemal wszystkie miejscowości i wioski rybackie położone nad tym jeziorem były zbudowane w latach 17–22 po Chr. przez Heroda Antypasa: stolica Galilei – Tyberiada – centrum studium rabinackiego, dalej Magdala, Kafarnaum i Betsaida (Mt 11, 21; Mk 1, 21; 2, 1; 8, 22) – są związane z życiem Jezusa i ważnymi wydarzeniami w historii zbawienia.

Szeroka dolina Ezdrelonu oddzielająca Galileę od Samarii, otoczona dookoła pięknymi górami i dobrze nawodniona strumieniami jest uroczą i bardzo urodzajną równiną Ziemi Świętej. Miała zawsze duże znaczenie, gdyż przez nią prowadził ważny szlak karawanowy. Strażnicą tej doliny była twierdza Megiddo położona na wzgórzu u stóp Karmelu.

Samaria

Wzgórza Samarii tworzą geograficzne centrum kraju, a Góry Efraimskie są najbardziej znanym tutaj łańcuchem górskim (czasem nazwy te używane są zamiennie). W samym sercu Samarii wznoszą się dwa bliźniacze szczyty: Ebal (938 m); Garizim (868 m). Miały one duże znaczenie strategiczne, gdyż między nimi biegła główna droga

z północy na południe, a krzyżowała się z prowadzącą ze wschodu drogą w kierunku morza. Nazwa całego regionu wywodzi się od Samarii, stolicy Królestwa Północnego, założonej przez Omriego w IX w. przed Chr. (1 Krl 16, 24. 28). Miasto Samaria zostało zburzone w 721 r. przez Asyryjczyków, po czym jeszcze kilka razy było niszczone i odbudowywane. Ok. 30 r. przed Chr. odbudował ją Herod Wielki (37–4 r. przed Chr.) i nazwał na cześć cesarza Augusta – Sebaste (po gr. *August*).

Wcześniejszą stolicą Królestwa Północnego było Sychem (1 Krl 12, 25) – miasto wielu wydarzeń biblijnych od czasów patriarchów (zob. np. Rdz 12, 6; 33, 18-20; 50, 24) oraz Tirsas (Joz 12, 24; 1 Krl 14, 17; 2 Krl 15, 14). Innym ważnym miastem tego regionu było Szilo (1 Sm 1, 3; 3, 3; 4, 3), gdzie znajdowało się starożytne sanktuarium Izraela, w którym przechowywano Arkę Przymierza.

Po rozpadzie monarchii Dawidowej Jeroboam I utworzył na terenie Królestwa dwa miejsca kultu: w Betel i Dan (1 Krl 12, 25-33). Jedną z tych miejscowości – Betel, znajdowała się na południowych krańcach Królestwa Izraela.

Judea

Judea jest obszarem zamkniętym w sobie i trudno dostępnym z zewnątrz ze względu na łańcuch górski wznoszący się w najwyższym miejscu ponad 1000 m n.p.m. Mimo swojej nieurodzajności, była ona sercem i centrum życia narodowego i religijnego Izraela. Tutaj nastąpił drugi ważny etap działalności Jezusa zakończony Jego męką, śmiercią i zmartwychwstaniem.

Zbocza wschodnie Gór Judzkich opadają dość stromo ku dolinie Jordanu i Morza Martwego, tworząc nagą i surową Pustynię Judzką, poprzecinaną głębokimi, bezwodnymi wąwozami, które prowadzą ku morzu. Liczne grotty skalne były miejscami kryjówek przestępców, tutaj także chronili się ludzie, tacy jak qumrańczycy (essieńscy), którzy w modlitwie i poście pragnęli się całkowicie poświęcić Bogu. Okolice te były związane z działalnością Jana Chrzciciela, który „wystąpił na pustyni i głosił chrzest nawrócenia” (por. Mk 1,4). Przed rozpoczęciem swojej publicznej działalności Jezus przez 40 dni pościł na Pustyni Judzkiej (Mk 1, 12).

W starożytności na Pustyni Judzkiej znajdowało się 6 miejscowości, wśród których najbardziej znana była oaza Engaddi, słynna wówczas ze swoich winnic i palm (Pnp 1, 14; Syr 24, 14). Południowe wzgórza Judei stopniowo schodzą w kierunku Negebu i wyżynnych stepów Półwyspu Synajskiego, położonych między Beer-Szebą i Kadesz-Barnea. W życiu Jezusa dużą rolę odegrały obok Jerozolimy takie miejscowości Judei, jak: Betlejem, Betania, Emaus i Jerycho. Z miast położonych w Judei pochodzili prorocy: Amos z Tekoa (Am 1, 1) i Jeremiasz z Anatot (Jr 1, 1).

Najważniejszym miastem Judei była i jest Jerozolima, symbol narodowej i religijnej wielkości Izraela. Została zbudowana na płaskim wzniesieniu w partii nieco wyższych gór Judei na wysokości ok. 750 m n.p.m. Otaczają ją dwie doliny, od wschodu Dolina Cedron, od zachodu i południa dolina Hinnon (Gehinnon lub Gehenna). Z obiema

tymi dolinami są związane w religii żydowskiej określone wyobrażenia eschatologiczne. Wg słów proroka Joela (4, 2. 12) w dniu Sądu Ostatecznego cała ludzkość ma się zebrać w Dolinie Wyroku (czyli w Dolinie Joszafata – prawdopodobnie chodzi tu o Dolinę Cedron), aby wysłuchać Bożego wyroku. Dolina zaś Gehinnon, czyli Gehenna, stała się alegorią (symbolem) wieczystego ognia piekielnego, gdyż tutaj składano ofiary z ludzi bożkowi Molochowi (2 Krl 23, 10). Aby napiętnować ten teren jako miejsce hańby i występku, głębokie wąwozy doliny przeznaczono na wysypisko śmieci (2 Krl 23, 10). Stale płonący ogień, widoczny w przepaści, stał się symbolem kary i ognia piekielnego (Iz 66, 24; Jr 7, 32; 19, 6).

Przez środek miasta, z północy na południe, ciągnie się Dolina Tyropeonu, dzieląc Jerozolimę na dolną i górną. Jerozolima i jej najbliższe okolice są położone na wzgórzach, spośród których najważniejsze to: Ofel, zwany też Syjonem (655 m n.p.m.), na którym zostało zbudowane samo Miasto Dawidowe, Moria (744 m n.p.m.) – wzgórze świątyni Salomona, a trzecie wzgórze to położona na wschód od miasta Góra Oliwna (818 m n.p.m.) – Za 14, 4n. Na zachód od miasta, poza murami, znajdowało się kolejne wzgórze zwane Golgotą (Mt 27, 33) lub Kalwarią – miejsce śmierci Jezusa (lokalizacja Golgoty nie jest pewna). Jak wskazują świadectwa archeologiczne, najstarsza osada i umocnienia obronne sięgają III tysiąclecia przed Chr., znajdowały się one zapewne na Ofelu (wzgórze Syjon) w części łańcucha wzgórz położonych na południe od obecnego placu świątynnego i na zachód

od Doliny Cedronu. W czasach późniejszych Jerozolima była twierdzą Jebusytów i dopiero za króla Dawida została zdobyta i podniesiona do rangi stolicy wspólnego wielkiego królestwa (2 Sm 5, 6-10). Dawid zakupił na północ od Ofelu nieco wyżej położone klepisko (wzgórze Moria), na którym jego syn Salomon wznosił świątynię (2 Sm 24, 16-25). Według Rdz 22 na tej górze Abraham miał złożyć w ofierze swego syna Izaaka.

W ostatnich wiekach przed Chr. Jerozolimę rozbudowano ku zachodowi i północy. W północno-zachodnim rogu górnego miasta wznosił się okazały pałac Heroda; na północ od placu świątynnego stanął zamek Antonia. Miasto, które w czasach Jezusa mogło liczyć ok. 100 000 mieszkańców, było otoczone murem długości ok. 4,5 km, który wychodząc z placu świątynnego, opasywał Ofel i schodził w dół do miejsca, gdzie stykały się ze sobą Doliny Cedron i Gehenna, stamtąd wznosił się ku pałacowi Heroda, który był połączony z zamkiem Antonia.

c. Dolina Jordanu

Górny bieg Jordanu i jezioro el-Hule

Środkiem interesującej nas doliny, największej depresji na świecie, płynie rzeka Jordan. Bierze ona początek z trzech głównych źródeł znajdujących się u stóp najwyższego szczytu Antylibanu, Hermonu. Te trzy górskie potoki łączą się w jedną rzekę ok. 10 km powyżej jeziora el-Hule (Merom) na wysokości 43 m n.p.m. Ma ono długość 5–6 km, szerokość ok. 5 km i głębokość 3–5 m. Jest

to nieduże jezioro położone 2 m powyżej poziomu Morza Śródziemnego. Przy brzegach wody są bagniste i pełne ptactwa przebywającego tu masowo ze względu na trudny dla człowieka dostęp. Wśród roślinności nie brak i papirusu o łodygach sięgających 3 m wysokości.

Jezioro Galilejskie i jego okolice

Po przepłynięciu jeziora el-Hule, Jordan kieruje się ok. 16 km na południe, opadając coraz niżej w stronę Jeziora Galilejskiego (Mt 4, 18; 15, 29; inne nazwy to jezioro Genezaret – 1 Mch 11, 67; Łk 5, 1; Tyberiackie – J 21, 1; Kinneret – Lb 34, 11; Joz 13, 27; jest ono również nazywane Morzem – J 21, 1). Lustro wody jeziora Genezaret leży już bardzo nisko, bo ok. 210 m poniżej poziomu Morza Śródziemnego (dane z 1986 r.). Jezioro ma długość ok. 21 km, szerokość ok. 9 km, głębokość nie przekracza 50 m. Ze wschodu i zachodu jezioro otoczone jest górami, które nie schodzą stromo ku brzegom zbiornika, ale na obydwu brzegach pozostawiają pasy żyznej ziemi. Tutaj właśnie w czasach Chrystusa leżały liczne miasta i osady, czyniąc z tego terenu jedno z najbardziej zaludnionych miejsc w Palestynie. W Ewangeliach najczęściej wymieniane są następujące miejscowości: Betsaida, Korozain (Mt 11, 21), Kafarnaum (Mt 4, 13; J 6, 17. 24. 59), Tyberiada (J 6, 23). Wzdłuż północno-zachodniego brzegu jeziora rozciąga się równina Genezaret – ewangelijna „ziemia Genezaret” (Mt 14, 34; Mk 6, 53), a wzdłuż brzegu południowo-wschodniego ziemia Gadareńczyków (Mt 8, 28; Mk 5, 1-2; Łk 8, 26-27).

Środkowy i dolny bieg Jordanu, Jerycho

Odległość w linii prostej od jeziora Tyberiadzkiego do Morza Martwego wynosi 110 km, ale rzeka licznymi zakolami pokonuje drogę trzykrotnie dłuższą (ok. 320 km). Każdego dnia Jordan wlewa on do Morza Martwego ok. 6,5 tys. ton wody. Rzeka ma kilka mniejszych dopływów z obu stron. Najważniejsze z nich to wpadające od wschodu: Jarmuk i Jabbok. W Starożytności, a zwłaszcza w czasach rzymskich łączność z Zajordanią zapewniały mosty (dzisiaj jest ich niewiele). Były też liczne brody, które można było przejść na piechotę. Przy jednym z takich brodów, w odległości ok. 7 km od ujścia Jordanu do Morza Martwego, działalność swoją rozwinął św. Jan Chrzciel. Już w odległości 6 km od ujścia, wody rzeki są nasycone solą. Roślinność w dolinie Jordanu, szczególnie blisko ujścia do Morza Martwego, jest bujna (tropikalna), panuje tu klimat zbliżony do tropikalnego.

W dolinie Jordanu, niedaleko ujścia do Morza Martwego położone jest starożytne miasto Jerycho, jedno z najstarszych miast świata, założone ok. 7000 lat przed Chr. W czasach Jozuego miało ono prawie 6000 lat. Według tradycji biblijnej zostało wówczas doszczętnie zniszczone (zgodnie ze starożytnym prawem kłątwy – *cheremu* – zob. Joz 5, 13–6, 27). Na miasto rzucono kłątwe, aby nigdy nie było odbudowane. Oaza Jerycha dostała się pokoleniu Beniamina, po podziale jednak królestwa Salomona, została ona włączona do części północnej monarchii. Miasto, pomimo rzuconej kłątwy, odbudowano za czasów bezbożnego króla Izraela – Achaba (873–853 r. przed Chr.) (1 Krl

16, 34). W okolicach Jerycha, a ściślej w Gilgal, działała szkoła prorocka, którą odwiedzał Elizeusz (2 Krl 2, 1 nn). Za czasów Heroda Wielkiego nowe Jerycho doszło do wielkiego rozkwitu i znaczenia, stając się miejscem spotkania Zajordanii i Przedjordanii, a nawet mieszkańców Galilei, którzy zmierzając do Jerozolimy przez Transjordanię omijali Samarię. W owych czasach okolice miasta były bardzo żyzne, a samo Jerycho nazywano „miastem palm” (Pwt 34, 3). Tutaj rosły palmy daktylowe, wielkie sykomy, kolorowe akacje, drzewa owocowe, rozciągały się plantacje balsamu, otoczone polami pszenicy i ogrodami warzywnymi. Była to ulubiona rezydencja zimowa Heroda Wielkiego, w niej też zakończył swe życie w 4 r. przed Chr. Tutaj zbudował hipodrom, amfiteatr i zamek, otoczony pięknymi ogrodami.

Morze Martwe

Morze Martwe (85×16 km) – w Starym Testamencie nazywane było Morzem Słonym (Rdz 14, 3; Pwt 3, 17) ze względu na duże stężenie soli, czterokrotnie większe niż w innych morzach – ok. 26%, albo Morzem Araby (Joz 3, 16), Morzem Wschodnim (Ez 47, 18; w odróżnieniu od Morza Zachodniego, czyli Śródziemnego, lub też Wielkiego – Za 14, 8; Pwt 11, 24; Joz 1, 4; 13, 7). Józef Flawiusz używa także nazwy Morze Asfaltowe. Grecy i Rzymianie, ze względu na brak życia organicznego w samym Morzu, wprowadzili nazwę Morze Martwe. Arabowie posługiwali się nazwą Morze Lota (Mahomet powtórzył opowieść o Locie w Koranie). Przypuszcza się, że w południowo-

zachodniej części Morza leżały legendarne miasta zniszczone przez Boga z powodu grzechów: Sodom i Gomora (Rdz 19). Tafla wody Morza Martwego leży bardzo nisko, bo ok. 405 m nad poziomem Morza Śródziemnego (dane z 1986 r.), ale poziom wody w zbiorniku nieustannie obniża się. Jest to najniższy położony punkt Ziemi. Głębokość Morza dochodzi do ok. 400 m. Oprócz Jordanu wody Morza Martwego zasilają inne strumienie. Najważniejsze z nich to Arnon i Zered. Otaczające Morze Martwe wzniesienia są przeszkodą dla wiatru, jest tu więc gorąco i duszno. Wody, które przynosi codziennie Jordan oraz inne wpadające do zbiornika rzeki (drugie tyle, co Jordan), wciąż wyparowują, zostawiając zawartą w niej sól.

d. Transjordania

Zajordania jest płaskowyżem (Biblia nazywa tę krainę „Na wschód od Jordanu”) położonym na wysokości ok. 800–1000 m n.p.m. i stromo opadającym do doliny Jordanu. Od wschodu graniczy z Pustynią Arabską. Zwykle Transjordanię dzieli się na cztery części, dobrze znane ze Starego Testamentu: Baszan, Gilead, Moab, Edom.

Baszan

Baszan (rzymski *Gaulanitis*) rozciągał się od stóp Hebronu do rzeki Jarmuk, która wpada do Jordanu na południe od jeziora Genezaret. Jest to kraj wygasłych wulkanów, żyzny w zachodnich okolicach wzgórz Golan, gdzie lawa jest zwietrzała, a w części wschodniej kamienisty. Na

południowym wschodzie regionu leży wygasły wulkan Hauran (1839 m n.p.m.). Przy dużej ilości opadów kraina jest bardzo urodzajna. Pismo Święte wychwala żyzność tej ziemi i dorodne bydło Baszanu (Ps 67, 16; Ez 30, 18).

W czasach podboju Palestyny przez Izraelitów przybyłych z niewoli egipskiej kraj ten należał do króla Oga, który miał swoją stolicę w Asztarot (Pwt 1, 4; Joz 12, 4). Drugim ważnym miastem regionu było Edrei (Lb 21, 33; Pwt 1, 4; 3, 1; Joz 12, 4). Tereny te zajmowała część pokolenia Manasses (1 Krn 6, 56). Później w czasach Saula znalazły się pod panowaniem Syrii (Aramejczyków). Kontrolę nad tym terytorium odzyskał król Dawid, odnosząc zwycięstwo nad aramejskim królem Soby Hadadezerem (2 Sm 8, 3-8).

Gilead

Gilead (rzymska *Perea*) zajmował ziemie od potoku Jarmuk prawie do wysokości ujścia Jordanu, do miasta Cheszbon (do rzeki Wadi Cheszbon). Rzeka Jabbok dzieliła Gilead na dwie części: północną i południową. Pierwsza z nich, zwana Adzlun, w czasach biblijnych należała od króla Oga z Baszanu, była bogato zalesiona, bardzo urodzajna i słynna ze swoich stad; mogła więc wyżywić wielu ludzi (Jr 22, 6). Przypadła ona w udziale pokoleniu Gada (Joz 13, 24-28). Południowa część nosi nazwę Belka. W czasach podboju Palestyny przez Izraelitów kraj ten należał do króla Sichona (Królestwo Amorytów), który miał swoją stolicę w Chaszbonie. Ziemię tę zdobył Mojżesz, gdy Sichon nie wyraził zgody na przemarsz wojsk izraelskich

(Lb 21, 21-26). Przypadła ona w dziedziczenie pokoleniu Gada i Rubena (Joz 13, 15-28). Na wschód od Gileadu (za królestwem Sichona), w okolicach źródeł potoku Jabbok, w czasach Starego Testamentu rozciągało się królestwo Ammonu, które nigdy nie należało do Izraelitów. Na pewien tylko czas kontrolę nad tym terenem objął król Dawid (2 Sm 11, 1; 12, 26-31).

Moab

Moab leżał na wschód od Morza Martwego. Arnon dzielił krainę na dwie części.

W północnej mieszkali potomkowie pokolenia Rubena (Joz 13, 15-23). Tutaj też znajduje się szczyt Nebo (835 m n.p.m.), z którego Mojżesz oglądał Ziemię Obiecaną (Pwt 34, 1-8). Na północ od rzeki Arnon znajdowały się słynne źródła termalne, a zwłaszcza Termy Kallirroo, w których leczył się Herod Wielki krótko przed swoją śmiercią. Tutaj też wznosiła się twierdza Macheront, w której był więziony św. Jan Chrzciciel (Mt 14, 1-12; Mk 6, 14-29).

Południowa część Moabu nigdy nie należała do Izraelitów, a północna była terenem, o który spierali się Izraelici z Ammonitami i Moabitami z południa. W X w. krainę tę podporządkował sobie Dawid (2 Sm 8, 2). W IX w. król Mesza zdobył ten teren i przyłączył do południowego Moabu (zob. *Stela Meszy* oraz 2 Krl 1, 11; 3, 4-27). Stolicą tej części Moabu było miasto Kir (2 Krl 16, 9; Am 1, 5 lub Kir-Chareset – 2 Krl 3, 25; Iz 16, 7-12, zwane też Kir-Moab). Kraina ta słynna było z dobrego wina, eksportowanego daleko poza jej granice (Iz 16, 7-10).